

O'ZBEK TILIDA SO'Z BIRIKMASINI O'QITISH METODIKASI

Nurinova Gulchehra Yo'ldoshevna

Surxondaryo viloyati Denov tumani

6-umumiy o'rta ta'lim maktabining

ona tili va adabiyot o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqola o'zbek tilida so'z birikmasini o'qitish metodikasiga bag'ishlangan. Muallif so'z birikmasining nazariy asoslari, amaliy qo'llanilishi va o'qitish usullarini tahlil qiladi. Maqolada, so'z birikmasi va unga yondosh holatlar) o'rtasidagi farqlar aniq misollar orqali tushuntiriladi. Nazariy jihatlar, so'z birikmasining tuzilishi, grammatik aloqasi va ma'no mustaqilligi haqida bilim beriladi. Amaliy qo'llanilish bo'yicha so'z birikmalarini to'g'ri tuzish va qo'llash bo'yicha mashqlar va misollar keltiriladi.

Kalit so'z: So'z birikmasi, metod, tobe so'z, hokim so'z, zanjir, moslashuv, boshqaruv, bitishuv.

Abstract: This article is devoted to the methodology of teaching word combinations in the Uzbek language. The author analyzes the theoretical foundations, practical application and teaching methods of word combinations. The article explains the differences between word combinations and their related cases with specific examples. Theoretical aspects, knowledge about the structure of word combinations, grammatical connections and meaning independence are provided. Exercises and examples are given on the correct construction and use of word combinations in practical application.

Keywords: Word combination, method, subordinate word, dominant word, chain, adaptation, management, conjunction.

Kirish

O'zbek tilida so'z birikmasini o'qitish metodikasi mavzusi tilshunoslikda muhim o'rin tutadi. So'z birikmasi - ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zlarning birikib, o'zaro grammatik aloqaga kirishishi natijasida hosil bo'lgan birlikdir. Bu maqola so'z birikmasining o'qitish metodikasini tahlil qiladi, uning nazariy asoslari, amaliy qo'llanilishi va o'qitish usullarini yoritadi. So'z birikmasi tilni o'rganishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, gap tuzish, fikr ifodalash va tilni boyitishda keng qo'llaniladi. Maqola, o'qituvchilarga so'z birikmasini samarali o'qitish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni taqdim etadi.

So'z birikmasi mustaqil so'zlarning ma'no va grammatik jihatdan bog'lanishidan hosil bo'ladi. Misol: keng dalada dehqonlar va hasharchilarning sho'x-shodon ovozlari yangraydi. So'z birikmalari teng va tobe bog'lanishga bo'linadi. Teng bog'lanish –

soʻzlar bir-biriga tobe boʻlmaydi, tobe bogʻlanishda esa bir soʻz boshqasiga bogʻlanadi. Misolda dehqonlar va hasharchilar teng bogʻlanish, qolganlari tobe bogʻlanishdir. Tobe qismlar kelishik qoʻshimchalari, yordamchi soʻzlar va soʻz tartibi orqali birikadi. Tobe soʻz hokim soʻzdan oldin keladi. Soʻz birikmalari otli va feʼlli birikmalarga boʻlinadi. Otli birikmalar misollar: goʻzal oʻlka, talabalarning aʻlochisi. Feʼlli birikmalar esa harakat nomini ifodalaydi: maktabda oʻqish, piyoda yurish.

Mustaqil soʻzlar maʼno va grammatik jihatdan bir-biri bilan bogʻlanib, soʻz qoʻshilmasini hosil qiladi: *Keng dalada dehqonlar va hasharchilarning shoʻx-shodon ovozlari yangraydi* gapida ta soʻz qoʻshilmasi bor:

1. ovozlari yangraydi;
2. shoʻx-shodon ovozlari;
3. hasharchilarning ovozlari;
4. dehqonlarning ovozlari;
5. dehqonlar va hasharchilar;
6. dalada ishlaydi;
7. keng dala.

Soʻz qoʻshilmasidagi soʻzlar bir-biri bilan ikki xil bogʻlanadi: teng bogʻlanish va tobe bogʻlanish.

Teng bogʻlanishda soʻz qoʻshilmasidagi bir soʻz boshqasiga tobe boʻlmaydi, bir-biri bilan sanash ohangi yoki teng bogʻlovchilar vositasida birikadi.

Tobe bogʻlanishda bir soʻz boshqasiga tobe boʻladi. Yuqoridagi misolda *dehqonlar va hasharchilar* birligi tenglanish, qolgan birliklar esa tobelanish asosida hosil boʻlgan. Soʻz birikmasi va gapning asosini tobe aloqa hosil qiladi.

Soʻz birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil soʻzning maʼno va grammatik jihatdan birikuvidan hosil boʻladi. Soʻz birikmasi tobe va hokim qismlardan tuziladi.

— Tobe qism (ergash soʻz) bosh soʻzdan oldin kelib, hokim soʻzning maʼnosini izohlaydi, tobe soʻzni bosh soʻzga bogʻlovchi vositalar tobe(ergash) soʻzning tarkibida boʻladi.

— Hokim qism (bosh soʻz) tobe soʻzdan keyin keladi va uning maʼnosi tobe soʻz tomonidan izohlanadi, turli turkumdagi soʻzlar bosh (hokim) soʻz boʻlib kelishi mumkin.

TOBE SOʻZNI HOKIM SOʻZGA BIRIKTIRUBCHI VOSITALARNI OʻQUVCHILARGA QUYIDAGICHA TUSHUNTIRING

Ergash soʻzni bosh soʻzga biriktiruvchi vositalar yuqorida aytib oʻtganimizdek, ergash soʻzning tarkibida boʻladi va ular quyidagi vositalar yordamida tobelanib bogʻlanadi.

1. Kelishik qoʻshimchalari- yordamida ot va otlashgan soʻzlar turli mustaqil soʻzlar bilan birikadi:

— OT + FE'L = *uyga bormoq, yigitning guli, ko'chani yuzi, uydan chiqmoq,*

ko'chani ko'rmoq...

— OT + OT = *kitobning varag'i, olmaning vargi, onamning ko'ylagi*

— OT + SIFAT = *qizlarning yaxshisi, asalning shirini, talabalarning a'lochisi*

— OT + SON = *oyni beshinchisi, nonning yarmi, olmaning ikkalasi.*

— OT + TAQLID SO'Z = *qushlarning chug'ur-chug'uri, traktorning pat-pati*

2. Yordamchi so'zlar (ko'makchilar)- tobe so'z tarkibida qo'llanib, u bilan bitta

so'roqqa javob bo'ladi va tobe so'zni hokim so'zga bog'laydi.

Ko'makchilar asosan quyidagi turkumlarni bog'laydi:

— OT + FE'L = *qilmishiga yarasha jazolanmoq, aybi tufayli uyalmoq*

— OT + OT = *ishiga yarasha mukofotlanmoq, telefon orqali suhvatlashmoq*

3. So'z tartibi va ohang – bunda so'zlar hech qanday vositalarsiz so'zlarning joylashish tartibi va ohangiga ko'ra birikadi, tobe so'z oldin hokim so'z keyin joylashadi. *Oq kabutar, ishonchli so'z.* Bunday birikmalarning tartibi o'zgarsa, gap hosil bo'ladi. tartib va ohang yordamida quyidagi turkumlar birikadi:

— Sifat + ot = *rangli qalam, mazali taom, qizil olma, shirin choy, qora choy...*

— Ot + ot = *temir eshik, zumrad vohor, tilla sandiq...*

— Ravish + fe'l = *ko'p o'qimoq, tez yurmoq, sekin gapirmoq, asta siljimoq...*

— Sifatdosh + ot = *o'qigan bola, artilgan stol, aytilgan so'z, otilgan o'q...*

— Ravishdosh + fe'l = *shoshib gapirmoq, yugurib kelmoq ...*

— Taqlid so'z + fe'l = *chug'ur-chug'ur sayramoq, gurs-gurs urmoq, ship-ship yurmoq*

— Ravish + ot = *ko'p odam ...*

SO'Z BIRIKMALARI TASNIFINI QISQACHA BAYON QILIB BERING

So'z birikmalari hokim so'zning ifodalanishiga ko'ra otli so'z birikmalari va fe'lli so'z birikmalariga bo'linadi.

Otli birikmalarda - hokim so'z ot va otlashgan so'zlar, harakat nomi bilan ifodalanadi. Otli birikmalarda hokim so'zning ifodalanishi:

ot bilan – *go'zal o'lka, shahar ko'chalari, maktab bolalari, fakul'tet o'qituvchilari.*

sifat bilan - *asalning shirini, talabalarning a'lochisi, hammadan katta olmosh bilan – qizlarning har biri, o'tirganlarning hammasi, shularning barchasi.*

son bilan – olmaning yarmi, topshiriqning uchdan biri, talabalarning uchtasi...

taqlid soʻz bilan – *shamolning gʻuv-gʻuvi, mashinaning pat-pati, yulduzning yalt-yulti*

harakat nomi bilan: *maktabda oʻqish, piyoda yurish, koʻchada sayr qilish*
Fe'lli birikmada – hokim soʻz fe'lining vazifadosh shakllari (sof fe'l, sifatdosh, ravishdosh) shakllari bilan ifodalanadi:

Sof fe'l bilan – *daftarga yozmoq, stulda oʻtirmoq, oʻrnidan turmoq*

Ravishdosh shakli bilan – *tez-tez yurib, darsdan qaytguncha, koʻchada yura-yura*

Sifatdosh shakli bilan – *mehnatda sinalgan, oftobda toblangan, umid bilan yashayotgan*

SOʻZ BIRIKMASI VA UNGA YONDOSH HOLATLARNI HAYOTIY MISOLLAR BILAN OʻRGATING

Quyida berilgan birliklarni soʻz birikmalaridan farqlash lozim.

❖ Qoʻshma soʻzlardan: *Yangiyoʻl, Navroʻz bayrami, Amerika Qoʻshma Shtatlari, Buyuk Britaniya, Oʻzbekiston Respublikasi, Gʻarbiy Yevropa, Birlashgan Arab Amirliqi, havorang.* Soʻz birikmasi va qoʻshma soʻzda qismlar birikuvi shakliy jihatdan oʻxshash boʻladi. Lekin soʻz birikmasidagi qismlar maʼno mustaqilligini saqlagan boʻladi. Qoʻshma soʻz qismlari esa maʼno mustaqilligini saqlamaydi, bitta umumiy lugʻaviy maʼno anglatadi. Soʻz birikmasidagi qismlar orasida grammatik aloqa sezilib turadi, qoʻshma soʻz qismlari orasida esa grammatik aloqa boʻlmaydi, bitta urgʻu bilan aytiladi. Qiyos qiling: *Yangiyoʻl (qayer?) – yangi (qanday?) yoʻl; bilakuzuk (nima) – xatni (nimani) oldim.*

❖ Iboralardan: *kapalagini uchirmoq, tarvuzi qoʻltigʻidan tushmoq, qulogʻiga quymoq, boshiga yetmoq.* Soʻz birikmasi qismlari oʻzaro erkin bogʻlangan boʻladi – tushuncha anglatadi; iboralar esa turgʻun bogʻlanmalar boʻlib, ular yaxlit bitta lugʻaviy maʼno anglatadi. Masalan: *Bola qushlarga qarata tosh otdi. – Yutuqlarini koʻrolmasdan doʻstiga ham tosh otdi.*

Soʻz birikmasi va turgʻun bogʻlanma gapda ayni shaklda qoʻllanishi mumkin: *boshiga yetmoq, yaxshi koʻrmoq, qulogʻiga quymoq, oʻz yogʻida qovurmoq, poʻstagini qoqmoq, toʻnini teskari kiymoq, boʻyniga qoʻymoq, tarvuzi qoʻltigʻidan tushmoq, kapalagi uchib ketmoq* kabi birliklar erkin birikma boʻlganda tushuncha, turgʻun bogʻlanma boʻlganda bitta lugʻaviy maʼno anglatadi.

❖ Ko`makchili qurilmalardan: *mehnatiga yarasha, hunari tufayli, ko`cha bo`ylab, yorug`lik tomon, uyga qarab, qilmishiga yarasha*. Bu birliklarning ikkinchi qismi vazifadosh ko`makchilardan tashkil topgan bo`lib, so`z birikmasi ikkita mustaqil so`zning birikuvidan tuzilishi lozim.

❖ Gaplardan: *Atrof go`zal. Kitob qiziqarli. Bolalar uchta*. So`z birikmasi ham, gap ham so`zlarning grammatik aloqaga kirishuvidan yuzaga keladi. So`z birikmasi narsa-buyum, belgi, ish-harakatni aniqlashtirgan holda ifodalab, so`z kabi gap tuzish, uni kengaytirish uchun xizmat qiladi: *baland bino, tez yurmoq*. Gap esa ma`lum fikr ifodalab, tugallangan ohang bilan aytiladi: *Bino baland. Mashina tez yuradi*.

SO`Z BIRIKMASIDA SO`ZLARNING O`ZARO BIRIKISH USULLARINI MASHQLAR ORQALI TUSHINTIRING

So`z birikmasida so`zlarning o`zaro 3 xil birikuv usullari bor: moslashuv; boshqaruv; bitishuv.

Tobe so`zning hokim so`zga qaratqich kelishigi yordamida, hokim so`zning esa tobe so`zga egalik qo`shimchasi orqali birikuvi moslashuv deyiladi: *sizning ukangiz, xonaning yorug`i*. Ba`zan egalik yoki qaratqich kelishigi shakli belgisiz qo`llanilishi mumkin: *yoz yomg`iri (yozning yomg`iri), cho`l havosi, qor jilvasi; bizning uy, sizning o`g`il*. Moslashuvda asosan otli birikmalar hosil bo`ladi.

Tobe so`z hokim so`zga tushum, jo`nalish, o`rin-payt, chiqish kelishiklari yoki ko`makchilar bilan birikuvi boshqaruv deyiladi. Boshqaruvda otli va fe`lli birikmalar hosil bo`ladi: *olma termoq, gul uzmoq, yoshlarga g`amxo`rlik, uydan chiqmoq, g`alaba uchun kurashmoq, maktab tomon ketmoq*.

Kelishikli va ko`makchili boshqaruv farqlanadi. Kelishikli boshqaruvda tobe so`z hokim so`zga tushum va o`rin kelishiklari vositasida birikadi: *do`stini uchratmoq, bog`dan chiqmoq, chelakka solmoq, qarmoqda tutish*. Ko`makchili boshqaruvda tobe so`z hokim so`zga ko`makchilar vositasida birikadi: *tinchlik uchun kurash, qarmoq bilan tutish, aybiga yarasha jazolanmoq, uy sari yurmoq*.

Tobe so`z va hokim so`z xech qanday vositalarsiz faqat tartib va ohang yordamida birikuv usuli bitishuv deyiladi: *tez yurmoq, keng ko`cha, kelgan odam, chiroyli gapirmoq, mehribon enaga. Tezda qaytmoq, qo`qqisdan burilmoq, chindan (yolg`ondan) gapirmoq, uzunasiga kesmoq, zimdan kuzatmoq* kabi birikmalar ham bitishuv usuli bilan hosil bo`lgan. Ravishlar tobe so`z vazifasida kelganda bitishuv usli bilan hokim so`zga birikadi, ularning tarkibidagi egalik va kelishik qo`shimchalari yaxlitlanib qolgan.

“Kabutar” metodi

O`quvchilarga birikmalarni o`rganish va tushunish uchun qiziqarli yondashuvdir. Bu metodda o`quvchilar tasavvurlarini kengaytirish va ijodiy fikrlashni rivojlantirish maqsadida avval muayyan so`zlar beriladi.

1. Soʻzlar tanlash: Oʻqituvchi ikki yoki undan ortiq soʻzni tanlaydi va ularni birikma sifatida birlashtirishni taklif etadi.

2. Tasavvurlarni baham koʻrish: Oʻquvchilar oʻz tasavvurlarini va fikrlarini baham koʻrib, har bir soʻzning maʼnosi va qoʻllanishini tahlil qilib, yangi birikmalar yasashadi.

3. Ijtimoiy muhokama: Talabalar oʻz birikmalarini guruhlarda muhokama qilib, kreativ fikrlarni jamlaydilar va oʻrganilgan birikmalarni amaliyotda qoʻllashda koʻnikma orttiradilar.

Bu metod qiziqarli muhit yaratadi va oʻquvchilarning faol ishtirokini taʼminlaydi.

Xulosa

Mazkur maqolada oʻzbek tilida soʻz birikmasini oʻqitish metodikasi keng koʻlamda tahlil qilindi. Soʻz birikmasi ikki yoki undan ortiq mustaqil soʻzlarning grammatik aloqaga kirishishi natijasida hosil boʻlgan birlik boʻlib, tilni oʻrganishda muhim ahamiyatga ega. Soʻz birikmasi va unga yondosh holatlar (qoʻshma soʻzlar, iboralar, koʻmakchili qurilmalar, gaplar) oʻrtasidagi farqlar aniq misollar orqali tushuntirildi. Soʻz birikmasini oʻqitish metodikasi quyidagi asosiy jihatlarni oʻz ichiga oladi:

- Nazariy asoslar: Soʻz birikmasining tuzilishi, grammatik aloqasi va maʼno mustaqilligi haqida bilim berish.

- Amaliy qoʻllanilish: Soʻz birikmalarini toʻgʻri tuzish va qoʻllash boʻyicha mashqlar va misollar orqali oʻrgatish.

- Oʻqitish usullari: Interaktiv metodlar, vizual vositalar va amaliy mashqlar orqali oʻquvchilarning soʻz birikmasi boʻyicha bilim va koʻnikmalarini rivojlantirish.

Maqola, oʻqituvchilarga soʻz birikmasini samarali oʻqitish uchun zarur boʻlgan bilim va koʻnikmalarni taqdim etadi. Soʻz birikmasi tilni boyitishda, fikrni aniqlashtirishda va gap tuzishda muhim rol oʻynaydi. Shu sababli, soʻz birikmasini oʻqitish metodikasini chuqur oʻrganish va amaliyotga tatbiq etish oʻzbek tilini oʻrganishda muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abdurashidov, A. (2018). Oʻzbek tili grammatikasi. Toshkent: Oʻzbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat Ilmiy Nashriyoti. B. 112-134.
2. Karimov, M. (2017). Oʻzbek tilining fonetikasi va fonologiyasi. Toshkent: Sharq Nashriyoti. B. 56-78.
3. Rafiqov, S. (2019). Oʻzbek tilining morfologiyasi. Toshkent: Adabiyot va Sanʼat Nashriyoti. B. 88-101.

4. Xoliqov, Z. (2016). O'zbek tilining sintaksisi. Toshkent: Yangi Asr Avlodi Nashriyoti. B. 145-167.
5. Usmonov, N. (2015). Tarixiy lingvistika: O'zbek tilining kelib chiqishi va rivojlanishi. Toshkent: Fan Nashriyoti. B. 200-215.
6. Yusupov, R. (2018). O'zbek tilining leksikografiyasi. Toshkent: O'qituvchi Nashriyoti. B. 190-204.

